

Максимова О.О. Історико-педагогічний аспект виховання толерантної особистості / О.О.Максимова // Педагогічна освіта: теорія і практика : Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Лабунець В.М.]. – Вип.21 (2-2016). – Ч.1. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 120 – 125.

E-mail: helen.maks23@mail.ru

УДК 371.011 (07)

Максимова Олена

Maksimova Olena

**ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОЇ
ОСОБИСТОСТІ**

**HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF UPBRINGING OF A
TOLERANT PERSONALITY**

У статті висвітлюється поява терміну «толерантність» та його провісників, звернення до цієї цінності філософів, починаючи з античного світу (етика конфуціанства, позиції Геракліта, Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона, Сенеки, Марка Аврелія, Дж. Локка, Ф. Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковороди). Аналізується внесок релігій у розвиток досліджуваного поняття.

Ключові слова: толерантність, терпимість, людинолюбство, рівноцінне існування, гуманістичний світогляд, етико-моральний вимір.

Процес виховання як діяльність суспільства, результатом якої є його майбутнє, повинен базуватись на загальнолюдських цінностях, які довели свою істинність протягом багатьох століть. Особистісно орієнтоване виховання, яке у сьогоденні займає провідне місце, найвищою цінністю, як і гуманізм, проголошує людину. Для збереження миру, злагоди у суспільстві, життя і благополуччя людей головним завданням батьків і соціальних установ з раннього дитинства має бути виховання толерантного ставлення у дітей до оточуючих.

У світлі сьогоденних подій не тільки у нашій країні, але і у світовому співтоваристві, дана проблематика займає одне з центральних місць у дослідженнях вчених. У кризові періоди розвитку суспільства, політичних

загострень між різними країнами проблема толерантності актуалізується. Звернення до неї знаходимо ще у класиків. Загалом вона є спільною для філософів (М. Бердяєв, Вольтер, О. Грива, В. Зеньковський, І. Ільїн, І. Кант, К. Леві-Стросс, В. Лекторський, Дж. Мілль, В. Соловйов, П. Флоренський, С. Франк, М. Хом'яков), політологів (І. Кушніренко, В. Логвинчук, О. Тарасишина, В. Ханстантинов), психологів (О. Асмолов, І. Бех, С. Бондирєва, Д. Колєсов, В. Маралов, К. Роджерс, Г. Солдатова), соціологів (Г. Бутигін, Є. Головаха, Е. Дюркгейм, О. Кривцова, Г. Маркізе, О. Оксамитна, О. Швачко), педагогів-класиків (Я. Корчак, Дж. Локк., М. Монтессорі, Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстой, С. Френе, Р. Штайнер) та сучасних (Л. Бернадська, О. Волошина, О. Докукіна, Є. Зеленов, Е. Койкова, М. Климова, А. Ремньова, Л. Шайгерова). Вихованню толерантності у дітей дошкільного віку присвячено роботи А. Богуш, О. Кононко, Л. Кузьмук, Л. Курганської, Е. Музенітової, Т. Поніманської, М. Олійник, Н. Скрипник та ін. Та разом з тим, глибинне розуміння проблеми виховання толерантності потребує здійснення детального аналізу позицій вчених мужів, починаючи з античного світу.

Метою нашої статті є висвітлити особливості становлення поняття «толерантність», причини його появи та семантичні зміни у зв'язку зі світоглядними позиціями вчених певної епохи, а також показати його змістове наповнення на сьогоднішній день.

Поняття «толерантність» народилось у надрах гуманістичних ідей філософів Стародавнього світу. Найбільш яскравого прояву вони набули у вченнях Марка Аврелія, Аристотеля, Демокрита, Епікура, Конфуція, Лукреція, Платона, Сенеки, Сократа, Цицерона. Зокрема, головний лозунг конфуціанства (вчення Конфуція (551 – 479 р. до н.е.)) звучить так: «Не роби іншому того, чого не хочеш собі» [4, с. 142]. Дотримання цього принципу вимагає уміння поставити себе на місце іншого (ідентифікація), що і у сьогоденні є надзвичайно актуальним. Філософ сконцентрував свою увагу на проблемах суспільства, його моральності. Етика конфуціанства основною

категорією моралі проголошує «жень» – гуманність, людинолюбство, людяність, що передбачає верховенство добра над злом. «Жень» розповсюджувалось не тільки на членів роду, але й на інших, незнайомих людей, які мали різні, а іноді і протилежні, наміри та інтереси. Тобто людина, яка прийняла для себе принцип людяності, не скоїть зла іншому, буде виявляти шану та ввічливість, доброту, говоритиме правдиві речі. До людей слід ставитися, як до дорогих гостей, потрібно стримувати себе, щоб поводитися гідно, а на те, що не відповідає вимогам ритуалу, не слід дивитися, слухати, слідувати йому. «Якщо не можеш бути прихильним і вибачати іншого навіть у дрібницях, то можеш зіпсувати велику справу» [4, с. 114]. В основі цієї теорії лежить визнання іншого рівним собі. У вченні Конфуція простежується думка про те, що людинолюбство бере свій початок у колі батьків – дітей, а вже потім поширюється і на загал інших людей.

Геракліт Ефеський (535 р. до н.е. – 475 р. до н.е.) багато розмірковує з приводу тотожності протилежностей. Він стверджує, що одна протилежність виявляє цінність іншої. Ніщо не стоїть на місці (в тому числі і природа людини), тому будь-яка якість має сприйматися як відносне, а не абсолютне, таке, що може перейти у свою протилежність, оскільки світ єдиний, і все у ньому взаємопов'язане. Приклади, які доводять відносність якостей і властивостей, Геракліт бере із життя людей та тварин. Категорію відносності він поширює і на естетичні та моральні оцінки якостей. Зокрема, йому належать слова: "Чоловік вважається дурним у божества, подібно до того, як дитина у дорослого" [3, с. 48]; "... найпрекрасніша мавпа потворна в порівнянні з родом людей" [3, с. 49]; "... наймудріший з людей в порівнянні з богом здається мавпою – і по мудрості, і за красою, і у всьому іншому" [там же]. Таким чином, зведення до абсолюта правильності тільки своєї думки є шляхом до неістинності.

Яскравий представник античної думки Сократ (470 р. до н.е. – 399 р. до н.е.) розвивав принципи раціоналізму, вважаючи, що добродійність витікає зі знань, тобто якщо людина знає, що таке добро, терпимість, то вона не буде

чинити негуманно по відношенню до іншого. Ніхто не робить зло з власної волі. Доброчинність – це знання. Під основними чеснотами Сократ розумів стриманість, яка навчала приборкувати пристрасті; мужність, яка дозволяла подолати небезпеку; справедливість, яка допомагала дотримуватися божественних і людських законів. Філософ вважав, що все це людина здобуває шляхом пізнання і самопізнання. Отже, його центральна ідея – приборкання пристрастей посередництвом знань та виховання.

З точки зору Платона (428 р. до н.е. – 348 р. до н.е.), "толерантність" – це "інтелектуальний самозахист", що визначає стиль духу, при якому, завдяки відчуттю різноманітності, утверджується вільне співтовариство. Обов'язок бути терплячим, підкорятися законам обумовлений необхідністю стабільного розвитку суспільства, коли розуміння досконалого людина ще не усвідомлює. Таким чином, етика Платона носить суспільний, а не особистий характер, оскільки пов'язана з політичною організацією держави.

Сократ та Платон пов'язували терпимість із переживаннями, стражданнями, що давало можливість вправлятися у доброчинності, загартовувати в собі стійкість та мужність. Ціннісну категорію «терпимість» як прототип толерантності вчені мужі вважали основою всієї мудрості.

Аристотель (384 р. до н.е. – 322 р. до н.е.) головне благо вбачав у визначенні та слідуванні «середині» у своїх думках, бажаннях, діях; у поміркованості, яка здатна приборкати людські крайнощі, що є пагубними як для самої особистості, так і для суспільства. Терпимість тлумачив як «рівноцінне існування речей та людей» [2, с.23]. Розмірковуючи про дружелюбність, філософ зазначав, що в ній, на відміну від дружби, немає страсті чи прив'язаності до тих, з ким спілкуються. Людина, якій притаманна ця якість, приймає ту чи іншу думку не через дружбу чи ворожнечу, а тому, що така її (людини) суть. «А це значить, що буде вона себе поводити однаково з незнайомими та знайомими, з близькими та чужими, хоча, звісно, так, як слід у кожному окремому випадку... така людина буде спілкуватися з усіма, як потрібно, а співвідносячи усе з моральною красою і корисністю,

буде намагатись не причиняти страждань чи принести задоволення» [1, с. 138]. Як бачимо, мова йде про терпиме ставлення до оточуючих, стримування своїх негативних емоцій та ставлень, що властиве ранній семантиці категорії «толерантність».

Давньогрецький філософ та політичний діяч Цицерон (106 р. до н.е. – 43 р. до н.е.) продовжив започатковану стоїками проблему толерантності як *civilitas* – (доброзичливість, люб'язність, цивілізованість), що передбачає вияв дружелюбності, співучасті, позитивного ставлення до іншого. Дана категорія стосувалась духовної сфери людини, віддзеркалюючи рівень її культури, освіченість, світосприйняття та ставлення до собі подібного. Відмітимо, що філософія Цицерона передбачала рівне ставлення до всіх людей, незалежно від класу, до якого вони належали, оскільки філософ вбачав цінність кожної людини і рівність людей від природи.

Представник римської філософської думки Луцій Анней Сенека (4 р. до н.е. – 65 р.) дає перелік чеснот, які характеризують моральність людини: «і справедливість, і відвагу, і терпеливість, і розумність, і скромність, і витриманість, і терпимість, і людськість як її найвище благо» [5, с. 239]. Як бачимо, у цьому переліку зустрічаються поняття «терпеливість» і «терпимість», які на ранніх етапах і визначали змістове наповнення толерантності. Мудрець зазначав, що ми народжені, щоб жити спільно, а суспільство порівнював зі зводом з каменів, який обрушився б, якби один камінець не підтримував іншого. Тому світ не зможе існувати і розвиватись без діалогу, терплячого сприйняття іншого, взаєморозуміння, знаходження компромісу, злагоди. Особливого значення надавав умінню вислухати іншого, вважаючи, що хто ухвалює рішення, не вислухавши протилежну сторону, чинить несправедливо, хоча б рішення це і було справедливе. Глибока його думка і щодо власної волі людини у вихованні своїх моральних чеснот, серед яких і терпимість: «добročинність нічого не робить через необхідність» [5, с. 159]. Маємо заперечення примусу як дієвого методу

виховання. Толерантною особистістю може стати з власної волі, прийнявши внутрішньо це як принцип життя.

Гідність людини полягає у тому, щоб любити тих, хто її ображає – так принцип гуманізму розумів Марк Аврелій, давньоримський імператор і філософ (121 – 180 р.р.), вважаючи основними моральними цінностями справедливість, істину, розсудливість і мужність. Як і для більшості філософів стародавнього світу, для нього найвищим критерієм моральності є почуття обов'язку. У трактаті «Наодинці з собою» Марк Аврелій радить: «Намагайся впливати на людей переконанням. Якщо вони не слухають, не гріши сам проти закону справедливості» [2, с. 102]. Отже, простежується його порада поважати іншого та бути толерантним у спілкуванні.

У ті часи найчастіше виникали протиріччя та суперечки з приводу релігії, що призводили до кривавих сутичок. Тому закономірно, що поняття «терпимості» та введення його у загаль людських чеснот започатковується на релігійному ґрунті. Яскравим прикладом цього слугує Медіоланський едикт (лист Костянтина та Ліцинія, що проголошував релігійну терпимість на території Римської імперії, 312 р.), з якого християнство розпочинає набувати статус державної релігії. Загалом християнство досить широко пропагує терпимість, основою якої є рівність усіх людей перед Богом. З певного погляду ця терпимість надмірна (до своїх ворогів, підставляння іншої щоки, несупротив ненависті), але разом з тим і дієва, а не пасивна, оскільки закликає любити ближнього свого. Закон любові, проголошений християнством, передбачає вияв допомоги, підтримки, милості, дотримання миру. Нетерпимість породжується сильною впевненістю у своїй непогрішності та категорійністю позицій. Християнство ж привчає до думки, що немає людей безгрішних, оскільки ми вже народжені завдяки гріху, а тому не маємо права судити іншого. Гордість, зверхність, лицемірство, пихатість, на тлі яких виникає нетерпимість, заперечуються християнством, натомість заохочуються людинолюбство, гуманізм, терпимість. Вони необхідні для розвитку світу в цілому та християнських держав зокрема.

Адже терпиме ставлення до іншого, до інаковості дає можливість порозумітися і домовитись, творити, а не руйнувати. До виявлення толерантності закликає не тільки християнство, а й інші світові релігії та конфесії. Зокрема, буддизм оговорює, що людина має висловлювати своє ставлення до рідних і друзів п'ятьма способами: великодушністю, поштивістю, доброзичливістю, ставленням до них, як до себе, і вірністю своєму слову. Іслам попереджає: ніхто з вас не стане віруючим, доки не полюбить свого брата, як себе самого.

Засади християнської толерантності окреслив відомий римський теолог та письменник Тертуліан (155- 220 р.р.) Його перу належить фраза: «Нехай один шанує Бога, інший – Юпітера» [6, с. 62]. Він одним із перших апелює поняттям «свобода совісті», розуміючи його як право вільного вибору релігії і визначаючи як право природне і суспільне. Підносить таку якість, як рівновага, яка є, на його думку, основою терпіння, яке при правильному вихованні має стати рятівною та приємною звичкою.

Епоха Середньовіччя змінила змістовний еквівалент толерантності – поміркованість – античного світу смиренністю, відмовою від усього плотського. Рівність сприймалась з позиції рівності всіх людей перед Богом. Тому терпимість у цей період розвитку суспільства швидше була наслідком остраху перед потойбіччям, а не ознакою розвитку особистості. За даниною часу прогресивні філософи Середньовіччя (Фома Аквінський (1226 – 1274), Роджер Бекон (1214 - 1294), Альберт Великий (1193 - 1280), Ансельм Кентерберійський (1033 – 1109), П'єр Абеляр (1079 – 1142) терпимість означали головним принципом моралі. Англійський реформатор Дж. Віклеф, великий німецький мислитель М. Кузанський, англійський філософ, письменник-гуманіст Т. Мор, голандський філософ, науковець Б. Спіноза у періоди загострення проблеми інтолерантності та релігійних воєн епохи Середньовіччя проповідували ідеали рівності та справедливості для всіх людей.

У Київській Русі морально-етичним ученням надавалась велика увага. У працях великоруських князів прослідковується тенденція виховання молодого покоління в дусі праведності, гуманного ставлення до іншого. Так, Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям» заповідав не забувати убогих, допомагати усім нужденним, поважати і старих, і молодих, а щонайбільше гостей, байдуже, простого чи вельможного. "Повість временних літ" Нестора, "Слово о полку Ігоревім" спрямовують особистість на становлення у неї гуманістичного світогляду, торкаючись питань любові й ненависті, добра і зла, життя й смерті та інших фундаментальних категорій. Розкриттю принципу свободи, як універсальній позиції буття, свідомості, розвитку, віри, присвятив частину праці «Слово про закон, благодать і істину» Іларіон. Пізніше педагогічні тенденції, які панували у братських школах, знову робили акцент на таких особистісних рисах, як совісність, честь, моральність, ставлячи людину та її порозуміння з іншими на перше місце.

Епоха Відродження зі своїм оптимістичним ставленням до життя поглибила уявлення про толерантність як загальнолюдську цінність, надавши їй значення етично-морального виміру. Англійський мислитель, педагог, автор «Листів про толерантність» (1689) Дж. Локк у своїй концепції демонструє думку, що толерантність пов'язана з обмеженням насильства (особливо церкви та держави) над людиною та розвитком людської особистості шляхом досягнення згоди, заохоченням виховання моральних чеснот. Завдяки толерантності досягається «золота середина» між непримиренними позиціями.

До миру і толерантності закликали гуманісти епохи Відродження та Реформації (Ф. Вольтер, Г. Лейбніц). Г. Лейбніц не залишив теоретичних праць на тему толерантності, але здійснював активну її пропаганду. У тогочасній Європі панувала позиція «чия влада, того і релігія». У «Трактаті про віротерпимість» (1753) Ф. Вольтер піддає критиці згубний вплив на людину міжрелігійної ворожнечі, захищаючи принцип релігійної свободи.

Толерантність він вважав наслідком людяності, найважливішою умовою досягнення миру у всьому світі, розвитку людства без насильства, надзвичайним благом з огляду на міжлюдське існування. Також прослідковується думка про толерантність як засіб упередження релігійного фанатизму шляхом гальмування надмірного розростання певної релігії.

Толерантність пропагував і наш співвітчизник, всесвітньо відомий поет, байкар, філософ, мандрівник Г. Сковорода. Бачачи відсутність гармонії у суспільстві, яка мала б мати місце, оскільки людство – частина красивої і гармонійної природи, він зазначав, що кожному треба змінити свій мікросвіт, щоб разом викликати зміни у макросвіті (навколишньому). Радив пізнавати себе, а пізнавши – удосконалювати. Мислитель розумів толерантність як гармонію в багатоманітності. Він зазначав, що не все неправильне, що незрозуміле. Отже, не потрібно виявляти ворожнечу до незрозумілої інакшовості. Г. Сковорода закликає до любові до ближнього, стверджуючи, що коли хоче, щоб його любили, то сам першим любить: любов вникає з любові.

Побічно до проблеми толерантності звертався Ж.-Ж. Руссо, піднімаючи питання соціальної рівності (як і утопісти Т. Мор, Т. Кампанелла) та вбачаючи її вирішення через прийняття законів самим народом. Таким чином, Закон як вираження загальної волі виступає гарантією її громадян від свавілля з боку правлячої верхівки.

1789 року у Франції було прийнято Декларацію прав людини і громадянина, що стала передвісником захисту прав людини.

Історико-педагогічний аналіз літературних джерел дав змогу з'ясувати, що феномен толерантності своїм корінням сягає далеких часів. Дане поняття виникає на тлі моральних добродетелей, які сповідували прогресивні філософи Стародавньої Греції, Риму, Китаю. Сформульована в період Античності та у християнстві ідея терпимості задля миру у суспільстві і запобігання кривавим війнам, як інструмент у ефективній соціальній взаємодії, є витоком цього концепту. Поступове його збагачення новим

змістом, деталізація приводять до сучасного розуміння толерантності як уміння побачити іншого, зрозуміти і прийняти його відмінність, бути ввічливим і миролюбним. Перспективу подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо у дослідженні педагогічних умов виховання міжособистісної толерантності у старшого дошкільника.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель : [общ. ред. А.И. Доватура]. – Сочинения в 4-х томах. – Т. 4 . – М. : Мысль, 1984. – 138 с.
2. Асмус В.Ф. Античная философия / Валентин Фердинандович Асмус. – Москва: Высшая школа, 2001. – 544 с.
3. Матеріалісти Стародавньої Греції / Под ред. М.А. Дынника.- М.: Госиздат, 1955.
4. Попов П.С. Изречения Конфуция, учеников его и других лиц / Павел Степанович Попов; [пер. с кит]. – СПб : Мысль, 1910. – 236 с.
5. Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию; Трагедии / Пер с латин. С. Ошерова; Сост. и науч. подготовка текста М. Гаспарова; Комент. С. Ошерова и Е. Рабинович. – М. : Художественная литература, 1986. – 543 с.
6. Тертуллиан К.С.Ф. Апология // Творения Тертуллиана / Квинт Септимий Флоренс Тертуллиан. – СПб., 1849.

The article highlights the emergence of the term "tolerance" and its precursors, an appeal to the values of philosophers beginning with the ancient world. The ethics of Confucianism was proclaimed the principle of humanity, Heraclitus distributed category of the relativity of moral values, which raised the question nestalnost the construction to the absolute correctness only his opinion. Socrates called for the curbing of passions through knowledge and education, Plato believed golovnom a duty to be patient, to obey the laws, due to the need of sustainable development of society. Aristotle and Cicero were in the position equivalent to the existence of things and people. Seneca said that the world cannot develop without a patient's perception of other people. Marcus Aurelius called to love those who are hurting you. Examines the contribution of religions to the

development of the studied notion (in Christianity nasuprotiv of hate, turning the other cheek; in Buddhism the relation to another as to himself; in Islam the love of his brother as himself). The humility of the middle Ages was brought up a tolerance with regard to fear of the other world. Kievan Rus was written to the education on the formation of the personality of the humanistic worldview. The Renaissance stressed the importance of tolerance ethical and moral dimension. John.Locke was bound tolerance limit violence, it was considered possible to achieve "the Golden mean". F. Voltaire believed tolerance is the consequence of humanity, an essential condition for achieving peace in the world. Active promotion of tolerance was made by G. Leibnitz, J.-Same.Rousseau, G. Skovoroda and other leading thinkers, gradually expanding and complementing the meaning of this concept.

Key words: tolerance, humanism, equal existence, humanistic Outlook, ethical-moral dimension.